

noktasız

e-ISSN: 2757-7430

düşünce dergisi

sayı 7
kış 2022

ızdırıp

Genel Yayın Yönetmeni

Suat Kutay KÜÇÜKLER

Editör

Buse GÜRELİ

Görsel EditörAslı F. GÜMÜŞ
Hande Beril KÜÇÜKLER**Düzeltili**

Zeynep İlayda ÖZKURT

Kapak Çizimi

Ezgi SÜKUN

Mizanpaj

Buse GÜRELİ

Sosyal Medya ve Tanıtım

Elif ÖZMEN

Yazışma Adresi

noktasizdergi@gmail.com

     /noktasizdergi www.noktasizdergi.com**Izdırap**

Izdırap, insanın özsel kavramlarından birisidir. İnsan, düşünen bir hayvandır denilmiştir; insanın toplumsal bir hayvan olduğu da tekrarlananlar arasındadır ancak onun ızdırap çeken bir hayvan olduğu pek dillendirilmemiştir. Halbuki insan; düşünmenin ızdırabını çeker, kalabalıkların içinde olmanın ya da dışında kalmanın ızdırabını çeker, konuştuklarının ve sustuklarının ızdırabını çeker... Velhasıl hayat, ızdırabın bir sahnesidir. ızdırabın insan hayatındaki kökensel konumu, dinsel anlatılarda da görülmektedir. Tevrat'ın Yaratılış bölümünde Tanrı, Adem ve Havva'ya "iyiyle kötüyü bilme ağacı"ndan yemelerini yasaklamıştır. Tanrı'nın yasağını çiğneyen Adem ve Havva, cennet bahçesinden kovulmuş ve bilmenin ızdırabını çekecekleri dünyaya gönderilmişlerdir. Bütün bir insan soyuna sirayet eden "babalar günahı" işte budur. Tanrı, Adem'e şöyle seslenmektedir: *Yaratılmış olduğun toprağa dönünceye dek Ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksınız.* Schopenhauer; ızdırabı, insan mutluluğunun iki düşmanından birisi olarak görmektedir. Diğerisi ise can sıkıntısıdır ve insan, ızdıraptan kurtulup mutluluğa erişmeyi umarken yakasını can sıkıntısına kaptırmaktadır. Bu yüzden Schopenhauer'a göre hayatın bize sunduğu, ızdırap ve can sıkıntısı arasındaki şiddetli bir salınımdan başka bir şey değildir. Schopenhauer'ın "pesimist" olduğu söylenen felsefesinden hareketle "ızdırap dolu dünyada mutluluğun imkanı nedir?" sorusu, yanıtlanmayı beklemektedir. Dostoyevski'nin Yeraltından Notlar'a iliştiirdiği bir soru vardır: "Kolay elde edilmiş bir saadet mi, yoksa insanı yücelten ızdırap mı daha iyidir?" ızdırap, mutluluğun bir düşmanı olarak değil, aynı zamanda bir merhalesi olarak da görülür. Hegelci bir pers-

noktasız

pektiften nasıl ki yanlış, doğrunun bir merhalesiyse çekilen sıkıntılar da mutluluğun bir merhalesidir; kavramların içsel diyalektiği bize bunu göstermektedir. Tasavvuf düşüncesinde “kamil insan” olma yolunun çile çekmekten geçmesi, sebepsiz değildir.

Izdırap dolu dünyada ızdırapsız bir hayat arzusu, distopik kurguların da hareket noktalarından birisi olmuştur. Aldous Huxley'nin Cesur Yeni Dünya romanında “soma” adlı tabletler, her türlü ızdıraptan kurtulmayı vaat etmektedir. Ne var ki ızdırabın tabletlerle yok edildiği bir hayat, Aristoteles'in mutluluk tanımının çok uzağına düşmektedir. Cesur Yeni Dünya'daki “soma” ve mutluluk sorusu; psikiyatrik ilaç kullanımına dair tartışmaların sosyal bilimlerde önemli yer teşkil ettiği günümüzde yeni bağlamlar kazanıyor gibi gözükmektedir.

"Izdırap" kelimesinin yazımı ihtilaflıdır. Dil Derneğinin hazırladığı yazım kılavuzunda bu kelime "ıstırap" olarak yazılmışken Türk Dil Kurumunun yazım kılavuzunda "ızdırap" olarak yazılmıştır. "Izdırap" kelimesi Arapça "drb" kökünden türemiştir ve Türkçedeki "mızrap", "muzdarip" gibi kelimeler de aynı köktendir. Kelimenin yaygın yazımı da göz önünde alındığında dergimiz, "ızdırap" yazımını benimsemiştir.

içindekiler

5

IZDIRAP HAYATTIR

Abdullah YUNUS

**ÇEVİRİ
CESETLERİ KURTARMAK**

Albert CAMUS

Çeviri: Zeynep İlayda ÖZKURT

10

13

GEÇMİŞİN ACI TEZAHÜRÜ

Aslı F. GÜMÜŞ

**IZDIRAP VE ACININ
FENOMENOLOJİK AYRIMI**

Hakan ÖRNEK

7

**KOLAY ELDE EDİLMİŞ BİR
SAADET Mİ, YOKSA İNSANI
YÜCELTEN IZDIRAP MI DAHA
İYİDİR?**

Kader DUMLU

**VAROLUŞUN ÖZDEŞLİĞİ:
IZDIRABIN İZLERİ**

Tuğçe ARSLAN

**IZDIRAP ÜZERİNE
DÜŞÜNCELER**

Volkan KAHYALAR

**RÖPORTAJ
SANATIN ÖLÜMÜ YA DA
FELSEFELEŞEN SANAT**

Doç. Dr. Oğuz HAŞLAKOĞLU

SANATIN ÖLÜMÜ YA DA FELSEFELEŞEN SANAT

Doç. Dr. Oğuz HAŞLAKOĞLU ile Röportaj

Röportör: Suat Kutay KÜÇÜKLER

Sizi dergimizde ağırlamaktan büyük mutluluk duyuyoruz, röportaj teklifimizi kabul ettiğiniz için teşekkür ederiz.

Ben teşekkür ederim, sağ olun.

Kavramsal sanatın, sanatı felsefeleştirdiğini öne sürüyorsunuz. Öyle ki kavramsal sanatta sanatçının malzemesi “kavram” olarak karşımıza çıkıyor, tıpkı filozofun da kavramlarla düşünmesi gibi. O halde -felsefe yapmanın düşünsel bir etkinlik olduğu göz önüne alındığında- kavramsal sanatta estetik bağlamı nerede konumlandırmak gerekir? Kavramsal sanat, beğeniye önemsizleştirir mi?

Sondan başlayayım, kavramsal sanat beğeniye önemsizleştiriyor. Estetiğin yapılabilme koşulu görsellik olduğu için kavramsal sanat, estetikle birlikte yapılabilir bir şey değil. Öyle ya da böyle estetik için bir görsellik gerekir. Denecektir ki kavramsal sanat, bize görsel olanı temin ediyor. Ancak temin ederken düşünceyi esasa alıyor. Beğeni üzerinden yola çıktığımızda ise işin içine “yapma” giriyor, “yapma” dediğimiz şey de klasik anlamda resim sanatını tanımlıyor. Bu “yapma”nın üzerine ne koyarsanız koyun, öyle ya da böyle resim sanatının genişlemesi söz konusu

olacaktır. Kavramsal sanat, bu genişlemeyi durduran bir yerde duruyor. Dolayısıyla sanatı doğrudan doğruya bu görüntünün etkisinden, Duchamp’ın tabiriyle “retinal etki”den çıkararak tümüyle zihinsel olana ve zihinsel olan üzerinden kavrama ve kavram üzerinden de tabii dilsel olana taşıyor. Burada bir taşınma söz konusu. Buna bir yandan taşınma bir yandan da sahne değiştirme diyebiliriz. Ama bu taşınma ve sahne değiştirme metaforlarını, bu konunun zeminini ele almadan kullanmak mümkün değil. Felsefe ve sanat arasındaki ilişki burada belirleyici. Nitekim Kosuth’un manifestolarında da görüldüğü üzere kavramsal sanat artık bir mantıksal önermedir. Kosuth meseleyi bu kadar ileri götürüyor. Bunun kaynağındaysa Duchamp duruyor. Peki Duchamp, acaba Kosuth’a katılır mıydı? Pek sanmıyorum. Çünkü Duchamp, bilimin peşinde olduğu *exactitude* yani “kesinlik” ile hiciv ilişkisine girmiş birisi. Bunu Duchamp’ın olumsal metrelerinde (3 Standard Stoppages 1913-14) görmek mümkün, ölçünün kendisinin hiç de öyle nesnel bir standart olamayacağını gösteriyor. O nedenle meselenin felsefi bağlamı biraz Hegel’in öngörüsüyle ilgili; çünkü Hegel zaten Estetik’te diyordu ki sanat ölmüştür artık. Sanatın ölümünü deklare ederken neyi kastediyordu? Hegel’in kastettiği *Kunstreligion*, yani sanat dininin ölü-

1964 yılında Trabzon'da doğdu. 1983'de TED Ankara Kolejinde mezun oldu. 1983-86 arasında Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümüne devam etti. 1986 yılında Mimar Sinan Üniversitesi (MSÜ) Resim Bölümüne girdi. 1991 yılında Lisans, 1993 yılında aynı üniversitede Resim alanında Yüksek Lisans derecesi aldı.

müydü. Toplumsal yapının doğrudan doğruya belli inanç kimliği üzerinden tanımlandığı toplumsal yapının sona ermesinden söz ediyordu. Bunun Avrupa tarihindeki karşılığı elbette 18. yüzyıl Fransız Devrimi ile başlayan monarşilerin çözülme süreci. Monarşilerin çözülmesiyle yeni bir toplum modelinin oluşturulmaya başlandığını görüyoruz. Bu konuda başka sancılar var, örneğin Protestan kimliğinin oluşumu. Bir parantez açarak söylemeliyim ki ben her zaman Hegel'in Estetik'inin bu protestan kimliğinin oluşumuna katkı yaptığını düşünürüm. Weber'in sosyolojide yaptığını, ben Hegel'in felsefede yaptığını inanıyorum. Hegel, bize sanatın öldüğünü ilan ettiği zaman söylediği durum bu. Ama ondan sonra başka bir şey daha söylüyor Hegel; diyor ki sanatın yaptığı bu işi modern toplumda felsefe devralır. Ayrıca sanatın da ölmüş olmakla yok olmayacağını söylüyor; çünkü ölmüş olanın aslında monarşiler olduğu açıktır. Şu çok önemli, Hegel'in bu öngörüsü, kavramsal sanatla gerçekleşiyor. Fakat onun tahmin edemeyeceği şekilde gerçekleşiyor: Sanatın yerini felsefe almıyor, sanat felsefe haline geliyor, "felsefeleşiyor".

Sanat, bir felsefi tavır almanın ötesinde felsefeleşiyor; bizatihi felsefe haline geliyor. Dolayısıyla da Duchamp ile gördüğümüz durum, sanatın felsefeleşmesidir. Peki sanatın felsefeleşmesi nedir? Sorudur; çünkü felsefe esasen sorudur. Kimi zaman "eleştirel düşünce" adı altında aslında bunu söyleriz; felsefenin soru olması neredeyse bir şablon, bir klişe gibidir. Altında yatan esas ise şudur: Felsefenin esasen soru olması demek sanıldığı gibi 'zihinle tasarlanarak dil ile ifade edilen soru' olması demek değildir. İnsan varlığının kendisinin bir soru olmasıyla ilgilidir. İnsan varlığı bizatihi "niye" dir; sorunun aslı budur. Bunu "ne" ve "nasıl" soruları takip eder. Felsefe "niye" sorusunu sorarken ondan türeyen bilim "ne" sorusunu sorar. Teknoloji ise "niye" veya "ne" sorularıyla ilgilenmez. Felsefe, bilim ve teknoloji arasındaki bu ilişkiyi anlamak önemli ama konumuz bağlamında fazla savrulmayalım. Sadece şunu söyleyeyim: Bilim, "niye" ve "nasıl" sorularını zorunlu olarak kendisinde barındırır. Fakat ben, bilimin hızla soru sormayı ve düşünmeyi terk ettiği kanaatindeyim. Özellikle Kuantum Mekaniğinin ilk sonuçları ortaya çıktığı zaman Niels Bohr ve Werner Heisenberg gibi bilim insanları bir taraftayken diğer tarafta Rölativite Teorisi ile ikon haline gelmiş Albert Einstein arasında derin bir fikir ayrılığı vardı. Bu dönemdeki bilim insanlarına baktığınızda onların yalnızca birer bilim insanı olmadığını, aynı zamanda birer düşünür olduklarını fark ediyorsunuz. Örneğin Erwin Schrödinger yalnızca

dalga teorisini ortaya koymuş bir kişiden ibaret değil. İşte bilim insanının bu düşünür olma özelliğini hızla yitirdiğini görüyoruz. Bilim insanı, farkında bile olmadan bir tür matematiksel model üreten bir teknisyene dönüştü ve bilim, tümüyle nasıla odaklanmış mutlak faydacı bir teknolojik hal aldı. Felsefenin, bizatihi insanın varlığının soru olmasından kaynaklanan bir etkinlik olmasına dönecek olursak bu anlamda insan varlığı, insan bilincine hayret "pathos"uyla yansır. İnsan aslında durmaksızın "niye" olduğunun hayretindedir.

Evren diye bir şey var. Peki ben bunu nereden görüyorum? Kendi varlığımdan müşahede ediyorum. Nitekim ben de onun bir parçasıyım. O halde soruyu yineleyelim: Niye? Evren niye burada? Ben niye buradayım? Bu, sorulabilecek en temel soru ve bu sorunun kendisi yanıtla doğrudan ilgili bir soru değil. Soru ve yanıt iç içedir aslında. O açıdan bakıldığı zaman yanıt olmayan soru sorulmaz gibi görülebilir ama işte insan tam olarak yanıt olmayan bir soru gibi duruyor. İnsanın temel faaliyet alanlarına ve insanlık tarihine baktığımızda çeşitli şekillerde doğrudan bu sorunun yanıtına yöneldiğini görüyorsunuz. Hegel bunun da farkında; insanın "niye" sorusuna yöneldiği alanları felsefe, sanat ve din olarak ayırmış. Bu hat üzerinden anladığımız zaman sanatı felsefeleştirmek dediğimiz şey doğrudan doğruya sanatı ne hale getiriyor? Bir soru haline... İşte Marcel Duchamp'ın hazır yapılmış nesnesi, *readymade*'i, tam olarak bu felsefi sorunun somut, gözle görünür hale getirilmesidir. Dolayısıyla da sorunuzun yanıtı şöyle: Felsefe düşünce için kavramlara başvurur ancak -burada

1999 yılında Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Yüksek Lisans Programından "Technê in Plato's Thought" isimli teziyle mezun oldu. 2003 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde (MSGSÜ) Resim alanında Sanatta Yeterlik derecesi aldı.

görsel sanatlardan söz ediyoruz- sanatçı, düşündüğü zaman kavramı ortaya koyar, gösterir. Dil yoluyla değil, malzeme ve biçim yoluyla. Üstelik eğer kavramsal sanattan söz ediyorsak malzemeye biçim bağlayarak "yapma" (poiesis) yoluyla da değil. Kavramsal sanatta seçimin ta kendisi, işaret etmenin ta kendisi aslında bir meydana getirme faaliyetine dönüşür. Dahası, sanatçı/düşünür ona bir isim vermekle öyle bir bağlam açar ki o bağlamı anlamlandırması itibarıyla izleyici de aslında bir tür sanatçı/düşünür haline gelir.

Yanıtınız sanat, felsefe ve bilim tarihinden değiniler içeriyordu. Bilim insanının bugün artık matematiksel model üreten bir teknisyene dönüştüğünden bahsettiniz. Bunu biraz açma gereği duyuyoruz. Bilim insanının bugün geldiği konumu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bilim, düşünmeyi bıraktı. Bohr, Einstein, Heisenberg, Schrödinger, Dirac... Modern fiziğin kurucuları sayabileceğimiz bu isimler birer düşünürdü. Sonraki kuşak ise düşünmeyi unuttu. Bu, özellikle Anglo-amerikan etkisi ve egemenliğinin ampriko-pragmatizmiyle ortaya

çıkan bir durum. Bu tespiti de yapalım, bunu kimse yapmaz maalesef. Bu açıdan bilimin tümüyle ideolojik bir hale geldiğini ve buradaki ideolojik bağlam itibarıyla da bilimin doğrudan kapitalizmin hizmetinde olduğunu düşünüyorum. Ne var ki bilimi sanki bir sırça köşkte yaptıkları algısının yaratılması sebebiyle bilim insanları da düşünme ile ilişkilerini kestiklerini göremiyorlar. Denilecek ki bilim insanları bilimsel üretimde bulunarak kitaplar yazıyor, mesela Stephan Hawking meşhur “Zamanın Kısa Tarihi”ni yazdı. Lütfen açıp bakın, bu kitaplardaki tartışmalar ne düzeyde? Son derece ortalama bir entelektüel düzeyde yazılmış bu kitaplar, aslında güncel bilimi popülerleştirme işlevine sahip. Bir “hocalık” söz konusu ancak bu hocalık, halka bilim anlatma şeklinde. Bu durumu, modern fiziğin kurucuları olarak saydığımız isimlerde bu şekilde görmek mümkün değil. Popüler bilim kitaplarının düşünce üretmesi beklenemez, bunu söylemeye çalışıyorum. Neden günümüzde ortalık “popüler bilim” kitaplarından geçilmiyor, onu da söyleyeyim; çünkü artık bilimsel projeler o kadar devasa bütçelere ihtiyaç duyuyor ki halkın vergileriyle bu projelerin gerçekleştirilmesi sorgulanabilir hale geldi. Dolayısıyla popüler bilim kitapları, aldıkları o devasa bütçeleri gerekçelendirecek şekilde “bilim” adı altında bir şeyin pazarlanmasını sağlıyor. Ama görünen o ki bilim ve düşünce ilişkisine dair sorun, ciddi şekilde gündeme gelmiyor. Bu durumda birisi çıkıp; “Bu doğrudan burjuva bilimdir.” deme yürekliliğini gösterebilmeli. Oysa bilim deyince akan sular duruyor; çünkü kendileri bilimi tamamen her şeyden bağımsız ve öte, bilim insanlarını da âdeta bir melek gibi tanımlıyor.

Oysa *Manhattan Project*'te çalışanlar kimlerdi? Bu soruyu kim gerçekte soruyor ya da hangi bilim tarihinde daha sonra Ortadoğu'da istediğini yapma anlamına gelen "kitlesele imha silahı"yla Hiroşima ve Nagazaki'de yok edilen sivillerin yok edilmesiyle başlayan bir atom çağından söz ediliyor?

Çağdaş sanattan devam edecek olursak çağdaş sanat, sanatın farklı teknik ve malzemelerle de mümkün olduğunu gösteren bir yerde duruyor. Çağdaş sanatın teknik ve malzeme yarattığı bu dönüşümü nasıl yorumlamak gerekir? Çağdaş sanat; malzeme ve tekniği, sanatın başat unsurları olmaktan çıkarıp önemsizleştiriyor mu yoksa malzeme ve teknikteki çeşitliliği ile sanata yeni yaratım sahaları mı oluşturuyor?

İkincisi. Bu çeşitliliği şöyle anlayalım: Sınırsız bir çeşitlilik. Malzeme ve teknik sınırı yok. Dolayısıyla konu, benim artık klişe haline getirmek zorunda kaldığım soruya ve cevabıma geliyor: Sanat nedir? El cevap; Ne değildir ki? Bana bir şey gösterin ki o sanatın konusu olmasın. Böyle bir şey yok. Ne değildir ki sanat? Bu durum özellikle kavramsal sanatla birlikte çok önemli bir kavramın da iyi anlaşılması gerektiğini söylüyor: "Demateryalizas-

yon" ya da madde ya da malzeme adına ne varsa katılık olarak un ufak olması. Artık sanatın elle tutulur, gözle görülür somut bir şey olmasından söz etmenin dahi anlamı kalmadı. Neden? Dematerializasyon aslında neyin paraleli? Elbette ki Kuantum Mekaniğinin ve kuramının sonuçlarının. Artık sanatçılar, deterministik bir evrende olmadıklarının farkında. Fakat onların taşıdıkları meşaleyle dönüşen sanattaki bu devrimsel unsurun, toplum tarafından anlaşılmasına imkân yok; çünkü toplum, bilgiden tümüyle mahrum bırakıldığı için -işte "burjuva bilimi" tam olarak burada devreye giriyor- karşısına çıkan sanat yapıtını özgürleştirici içeriğinde okuyamıyor. Kuantum kuramı, bir türlü bilimde hakiki anlamda içselleştirilebilmiş değil. İçselleştirilirse ne olur? Bilim, bilgi üzerinden toplumu dönüştürdüğü için aslında bizim "Alis Harikalar Diyarında" yaşadığımızı söylemesi gerekir. Söyleyemiyor. Bunu neden söyleyemiyor? Çünkü bilim ve teknoloji ile üretilen şey sadece bilgi değil, doğrudan doğruya o bilginin işe yaraması esası. Hangi işe yarıyor? Askeri, ekonomik işe yarıyor. Bunlar ne işe yarıyor? El-

1995-99 yılları arasında İTÜ'de üç yıl ve Kocaeli Üniversitesi'nde bir yıl kuramsal ve uygulamalı dersler verdi. Tüm bu süreçte aynı zamanda toplam on beş yıl profesyonel anlamda reklam sektöründe ulusal ve uluslararası ajanslarda sırasıyla grafik tasarımcı, sanat yönetmeni ve yaratıcı yönetmen olarak çalıştı.

bette küresel hükümlerlik işine yarıyor. Hükümlerlikle ne yapıyorsun? Bütün dünyada ne isterseniz onu yapıyorsun. Çıkıp da buradan bilimin bağımsız olduğunu öne süremezsiniz. Bu komediyi nasıl göz göre göre oynuyorlar, anlamak mümkün değil.

Bilimin bugünkü konumuna dair söyledikleriniz, halen sürmekte olan pandemi koşullarında ayrı bir öneme sahip. Pandemi, bilimin bu bahsettiğiniz sırça köşk içerisinde bulunma durumunu ayyuka çıkardı. Daha önce de bilimin bu konumu hissediliyordu ancak artık iyiden iyiye hayatımızın her alanını belirleyen bir "bilim" söz konusu.

Neredeyse bir kilise otoritesine yakın. Otoritenin yanında dogmaları itibarıyla da kiliseye yakın. Enteresan dogmalara sahip ve bu dogmaların en önemlisi, Einstein-Newton deterministik evren modelinde ısrar edilmesi. Dolayısıyla Kuantum kuramı, bilim tarihinin en çok denenerek kanıtlanmış ve en başarılı kuramı olmasına rağmen bilimsel söylemin hâlâ temel zemin olarak marjında. Bunun birkaç sebebi var. Bunlardan bir tanesi, evrendeki makro ve mikro ilişkilerin kopması sebebiyle bunları bir araya getiren teorilerin varsaydıkları temel unsurların denenemez, deneysel açıdan kanıtlanamaz olmasıdır. Sicim kuramından söz ediyorum. Dolayısıyla bilim tamamıyla hiperbolik bir yörüngeye savrulmuş durumda. Bunun sonuçlarıyla kimi zaman yüzleşmek ihtiyacı hisse-

diyorlar, bununla ilgili toplantılar yapıldığını da biliyoruz. Ben de naçizane bir bilim okuyucusu olarak takip ediyorum. Hakikaten özellikle kozmolojideki kuramlar, sanatta ya da başka bir yerde bulamayacağınız derece “fantastik”. Ben sanatçıların hayal gücünün o kadar güçlü olduğunu zannetmiyorum. Üstelik buradaki hayal gücünü matematik modellerle en azından tutarlılık açısından ispatlayıp sonra da deneye hazır hale getirmeniz lazım. O yüzden bilimin özellikle günümüz güncel sanatı itibarıyla beni daha fazla heyecanlandırıldığını söyleyebilirim. Ancak tekrar edeyim, bu savrulma ve içine düşülen durum sebebiyle bilim kendisini toplumla olan ilişkisinde bir otorite olarak korumak için hala ayağını sağlam zemine basma kaygısıyla deterministik evrende ısrar ediyor. Deterministik evren ne biliyor musunuz? Aslında insan olmanın esasına aykırı bir düzen. Deterministik olmanın koşulu basit anlamda sebebin sonuçtan önce gelmesi falan değil. Hoş o iş sadece kuantum mekaniğinde değil, eğer mevzuyu çok Viktoryen okumuyorsanız sosyal olaylarda da karmakarışık. İnsan yaşamında her şeyin iç içe geçtiği öyle alanlar var ki sebep ve sonucu birbirinden ayıramıyorsunuz. Onun için laboratuvarlar en güvenilir alanlar. Nereye kadar? Mesela laboratuvarlarda mantarlara baktığınızda başka türlü davranıyorlar, doğaya çıkardığınızda başka türlü davranıyorlar.

Bu noktada aslında insanın bir bütün olarak laboratuvara sokulamayan bir canlı olması da gündeme getirilebilir. Bir söz vardır; insan, -pozitivist yaklaşımdaki- psikologların tutarlı görmek istedikleri tutarsız bir canlıdır. Bir bilim

olma iddiasıyla ortaya çıktığı ilk dönemde psikolojinin, insanı ölçme metotlarına tabi tutması gerekiyordu ve bu ölçme metotları da elbette fen bilimlerinin ölçme metotlarıydı. Ölçmenin mümkün olması için de insanın tutarlı, öngörülebilir bir canlı olması gerekiyordu. Ne var ki insanın hiç de öyle olmadığı anlaşıldı, bu da psikolojinin yeni yaklaşımlar geliştirmesine yol açtı.

O yüzden özellikle sosyal bilimlerde post-pozitivist paradigmlar üzerinden de ayrıca bir savrulma başladı ve o savrulma giderek sosyologların kendiliğinden felsefe yapmasına dönüştü. Dolayısıyla karşımızda felsefe yapan sosyologlar ortaya çıktı. Şimdi bu da sonuçları bakımından oldukça ironik bir durum. Bunu da söylemem lazım.

İlk sorumuza verdiğiniz yanıtta Hegel’in modern sanat ile birlikte sanatın ölümünü ilan ettiğinden bahsettiniz. Ancak Hegel’in bu düşüncesinin, farklı bir yönden gerçekleştiğini de eklediniz. Bu bağlamda çağdaş sanatın “Hegel ile birlikte Hegel’e karşı” bir yerde durduğunu söylemek mümkün mü?

Olabilir. Aslında bu iyi de bir yaklaşım olur; çünkü özellikle Derrida’nın öğrencisi Christian Malibu’nun ele aldığı Hegel’in “plastisite” kavramı önemli. Hegel, tarihsel bağlamda Geist’i plastik bir esasta görüyor. O yüzden de Hegel’i doğru anladığımızda şununla karşı karşıya kalıyoruz: Aslında insan bizatihi kendisini plastik malzeme olarak şekillendiriyor. Bunun günümüzde nörobilimdeki karşılığı ne? Beynin plastisitesi.

2004'ten itibaren altı yıl Akdeniz Üniversitesinde önce kadrolu öğretim görevlisi ve daha sonra da öğretim üyesi olarak bulundu, bir yıl Resim Bölüm Başkanlığı yaptı. Hâlen, İstanbul Teknik Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü başkanlığı yapmaktadır.

Hegel'in bilimsel teorilere açılacak çok sağlam yönleri var. Fakat söylediğim gibi bilim düşünemediği için bunlar yeterince ele alınmıyor. Denilecek ki felsefe ve bilimin ara kesiti olan *cognitive science* diye bir alan var. Ancak burada da farklı sorunlar var, örneğin *cognitive science* tamamıyla Anglo-amerikan ampristik pragmatizminin hakikat tanımı çerçevesinde ele alınıyor. Maalesef *cognitive science*'in geldiği yer burası. Bunca çalışmanın ardından bilinç-beyin ilişkisinde eğer deniliyorsa ki "bilinç bir yanılısamadır", ben de "bütün Giritliler yalancıdır" şeklinde ifade edilen ve felsefe tarihinde iyi bilinen o paradoksu hatırlatırım. Bir bilinç kendisine nasıl yanılısama diyebilir? Dahası bunu söyleyen beyin mi yoksa bilinç mi? Plastisite kavramına dönecek olursam, Hegel'in bu kavramı, bence sanatı insan faaliyetinin esasına yerleştiriyor. Ancak bunu Hegel'den beklenebileceği gibi romantik idealist açıdan değil, tam da bu biçimlendirme anlamında alıyor. Dolayısıyla Geist, tam bir bilinç olarak doğrudan kendisini tarihte sürekli yeniden üretiyor. Bakın, maddi hayatın yeniden üretilmesinden başka bir şey bu. Başka ama ayrı bir şey değil. Neden? Çünkü Hegel'de maddi hayatın üretilmesi bir "yapma" iken insanın kendi-

sini Geist olarak şekillendirmesi plastisite itibarıyla doğrudan bir "olma". "Yapma" ve "olma" arasında bir fark var burada. Dolayısıyla bize ancak üretim bağlamının olma bağlamıyla birlikte anlaşılması doğru ve sağlıklı sonuçları verebilir ve ancak bu bağlamda sanatı, bu çerçevenin içerisinde koymak bir anlam taşıyabilir. Yoksa mesela post-yapısalcı söylemde de da vardır; sanat içine düşülen metafizik yanılığın çıkış noktası kabul edilir. Çok açık ki bilgi üretimi açısından bilim merkezde, sanatsa Kant'tan itibaren artık hiçbir biçimde bir bilgi türü kabul edilmediğinden çevrede. Mesela bu anlamda bilim tümüyle eril, sanatsa aslında dişil bir faaliyet olarak konumlandırılmış oluyor. Toplumsal konumları açısından cinsiyet ayrımı tarihi üzerinden ortaya çıkan sonuç da bu. Peki burada bilimin merkezde olmasıyla sanatın marjda, çevrede olması tesadüf kabul edilebilir mi? Edilemez. Kadın ve sanat aynı yazgıyı taşırlar insanlık tarihinde.

Bilim, teknoloji ve sanat ilişkisine değinmişken meseleye yapay zeka üzerinden yaklaşmanın da gerekli olabileceğini düşünüyoruz. Yapay zekanın ürettiği bir şiir, resim ya da müzik sanat olarak değerlendirilebilir mi? Yapay zekayı "sanatçı" olarak tanımlayabilmemizin önünde ne gibi engeller var?

Burada az önce söz ettiğim Anglo-amerikan amprisist/pragmatist yaklaşımın tipik sonuçları var. Bu yaklaşım kendi hakikat tanımından o kadar emin ki yapay zekayı da bu yüzden doğrudan doğruya bilinç olarak kabul ediyorlar. Bu bir kabul. Ancak bu kabulleri herhangi bir şekilde sorgulayan yaklaşımları da tıpkı bir za-

manların kilisesi gibi heretik/sapkın ilan ediyorlar. Örnek olarak bahsettiğim kabulleri eleştiren iki isim söyleyeyim: Chomsky ve Searle. Bir bakın bakalım ne diyorlar yapay zekayla ilgili. Diyorlar ki yapay zekada bir bilinçten söz etmek mümkün değil. Yani burada *learning* dediğin şey bir mecaz hala, bir metafor. *Learning*'in gerçekleşebilmesi için aslında orada bir "birincil tekil şahıs bilinci" bulunması lazım. Birincil tekil şahıs bilinci ise "özne" dediğimiz "muamma"dır. Ne olduğunu bilmiyoruz bunun. Ama siz post-yapısalcılar gibi "ben bunu mükerrer fark üzerinden açıklarım" diyorsanız amenna. Ne yazdıkları ortada; uzatmayacağım, defalarca anlattım ya da yazdım çünkü. Yine Hegel'in hayaletini davet edelim işin içerisine. Hegel diyalektiği doğru anlaşıldığında görülür ki diyalektik düşünme asla taraf tutmaz. Mesela bunu en iyi anlayanlardan bir tanesi Adorno'dur. O yüzden *non-identity* yoluyla aslında Hegel'deki o totaliterliğe giden "totalite" kavramının özdeş esasını doğrudan doğruya ters yüz etmek ister. Bununla vardığı sonuç ne olur, onu şu anda söylemeyeceğim. Bir dipnot üzerinden savrulmayalım. Fakat şu önemli tekraren: Diyalektik taraf tutmaz. Bu da şu demektir; *identity* ve *difference*, yani özdeşlik ve fark hiçbir biçimde biri diğerine tercih edilecek şekilde kendi içinde var sayılabilecek şeyler değil; çünkü bunlar ancak birbirleriyle diyalektik ilişki içerisinde zihin tarafından kavrandıkları içindir ki biz bu şekilde anıyoruz. Fakat bu anma biçimi, onları bu biçimde isimlerle çağırarak demek, onların bizatihi şuradaki bir bardak ya da şu masa gibi var oldukları anlamına gelmiyor. Dolayısıyla *identity*'i

difference üzerinden açıklamaya çalışmak, ters köşeye yatmak demektir. O nedenle yapay zekadaki sorunu görmemiz lazım. Yapay zekadaki sorun, birincil tekil şahıs bilincinin -yani özne atfının- mevcut olmadığı sürece bilgiden ve öğrenmeden söz etmenin ancak ve ancak mimetik, diğer bir deyişle taklit bağlamında mümkün olabileceğidir. Bu taklidin çok iyi yapılıyor olması, doğrudan doğruya yapıldığı anlamına gelmez. Çok basit bir örnek var: Bir papağan, empati yoluyla bizim söylediklerimizi tekrar ettiğinde biz papağanın konuştuğu sonucuna varabilir miyiz? Ama buna rağmen papağan bizi şaşırtmaya devam eder mi? Evet. Tam olarak yapay zekadaki sorun bu. Bu durumun görülmeyip yapay zekaya bir bilinç atfedilmesinin bilim adı altında yapılıyor olması, az önce söylediğim meselenin ne kadar acil bir hale geldiğini gösteriyor: Düşünememe. Demek ki düşüncenin kendi asgari koşulları itibarıyla da gerçekleşmediğini görüyoruz.

Yüksek lisans tezinizin kitaplaşmış hâli olan "Platon Düşüncesinde Tekhnê" başlıklı çalışmanızın ön sözünde, tez danışmanınız Prof. Dr. Yalçın Koç'un, sizden tezinizi Türkçe yazmanızı istediğini ve onun bu isteğinin, felsefenin ancak anadilde yapılabileceği yönünde sizde bir farkındalık oluşturduğundan bahsediyorsunuz. Sizin ifadenizle yabancı dilde felsefe yapmaya çalışmak, "önceden 'gereği düşünülmüş' kavramlara Türkçe karşılıklar bulmaktan ibaret bir nakil, takip ve en nihayetinde taklit faaliyeti olmaktan öteye gidemeyecektir." Bu düşüncenizi açmak gerekir-

se dilin yarattığı anlam dünyası, felsefeyi nasıl şekillendirir?

Kendimizi dilde yaratıyoruz. Dil, konuştuğumuz bir şey değil sadece. Dil, içinde kendinizi bir özne olarak yarattığınız şey her şeyden önce. Kendinize, "ben" diyebilmeniz bu yolla mümkün. Homo Sapiens'in üç buçuk milyon yıl önce başlayan serüveni, bir birikimin sonucu. Nasıl bir birikim bu? Artık sadece biyolojik olarak ifade edilemeyecek nörolojik ve nörolojik olmanın ötesinde bu nörolojiyi de aşacak şekilde -yani nörolojinin nörolojik olarak kendisini aşması- kognitif, bilişsel olması. Bu aşma ifadelerinde öznelci idealizme savrulmayalım; öznelci idealizme bir kapı açmaya çalışmıyoruz. Bu benzeri ifadelerim tümü felsefi düşüncenin içerisine girdiği bir çıkmazın -ki ben o çıkmazın başlangıcının Platon ile Aristoteles arasındaki bir değiş tokuşta gerçekleştiğini düşünüyorum- sonucu. Oraya girmeksizin şunu söylemem lazım: Benim, dil ile olan ilişkimin hiçbir şekilde idealize edilmemesi lazım. Bununla ne demek istiyorum? Örneğin; "Dil varlığın evidir." Buna herkes bayılıyor; çünkü çok "şairane". Biliyoruz "kehre"sinden (dönüş) sonra Heidegger'in "poetik" bir ontolojiye sığındığını. Dolayısıyla "kehre" itibarıyla Heidegger, felsefe yapmaz, felsefe adıyla "poetika" yapar. Aynı nedenden de düşüncesi tümüyle mitolojik bir hal almıştır; olması gerektiği gibi. Bu belki de en başında vardı. Dahası Heidegger'in zihin ikliminin mitolojik itibarla Nazi ideolojisiyle birebir ilişkide olduğunu düşünüyorum. Tıpkı o Nazi simgelerindeki Tötonik imgeler gibi. Tötonik dediğim ironik bi-

çimde Hristiyan Romalı olmaya bağlanan pagan Cermen kökler.

Mazur görürseniz konuyu netleştirmek adına şunu da sormak istiyoruz: Anadilde felsefe yapma gerekliliği, milliyetçiliğe kapı aralıyor mu?

Bunu söyleyen bir kimsenin aslında dilin tam olarak ne yaptığını anlamadığını düşünüyorum. Mesela bir kişi Birleşik Devletler'de eğitim almıştır, iyi bir İngilizce öğrenmiştir, dolayısıyla felsefe yapmayı da orada İngilizce öğrenmiştir. İyi de bu durumda felsefeyi Türkçe yapamaz ki. Bu kişi felsefeyi Türkçe nasıl yapar biliyor musunuz? Az önce alıntıladığınız yerde söz ettiğim gibi taklit ederek. İngilizcedeki kavramları bulur, Türkçedeki isimlerle taklit eder, sonra her ikisini Türkçe grameri içinde buluşturur ve böylece Türkçe yazar. Hayır! İngilizce düşünüp Türkçe yazıyor. Dolayısıyla kendi dilini bir taklit haline getiriyor; tıpkı bir papağan gibi. Ama şu kaygıya katılıyorum: Dil bağlamına bu kadar vurgu yaparsak Türkçülük ile Türkçecilik arasında bir fark kalıyor mu? Ben "Türklük" adı altında bir cevhere inanmıyorum. Buna böyle bir inanan varsa uyandırmak lazım, bunun hiçbir bilimsel temeli yok. Tıpkı Alman olmak gibi, İngiliz olmak gibi, Fransız olmak gibi... Bunlar tümüyle tarihsel anlamda ortaya çıkmış, olumsal şeyler. Tıpkı gözbebeklerimiz gibi. Bir kimsenin gözbebekleri asla bir başka kimseninkine benzemez. Neden? Çünkü tamamıyla cenin sürecinde rastlantısal olanla benzersiz bir şekilde oluşur oradaki örüntü (pattern). Gözbebeğindeki benzersizlik esası o nedenle renk değildir, örüntüdür. Meselelere ba-

kabilmek lazım; bakmak ve görmek farkı ayırt etmeden. Bakmadan göremezsin zaten. İnsanlar bakmadan görmeye çalışıyor. Önce bakmak, yani kafayı bir çevirmek lazım. Çevirmeden gördüğünü ancak hayal edersin. Bahsettiğim soruna dönersek Türkçülük ve Türkçecilik meselesi aslında birbirinden farklı meseleler. Ama diğer taraftan bunların kesiştiği bir durum var: Kültürel kimlik. Kültürel kimlik dil ile mühürlenmiyor mu? Dil ile ifade edilmiyor mu? Dil ile kültürel kimlik sıkı sıkıya bağlıdır. Demek ki senin aslında kendini bir Türk olarak, bir kimlik olarak yaratabilmen ve bu yaratıyı sürdürebilmen için kendi dilinle düşünmen gerekiyor. Peki bu niye gerekli? Mesela hepimiz İngiliz olalım. Zaten öyle değil miyiz? Sadece fark şu ki bu durumda sen asla bir İngiliz olamayacağın için ne olursun? Parya olursun. Parya olmak için bu ne merak? Dil öyle Wittgenstein'in zannettiği gibi bir "oyun" da değil. Ne "Tractatus"ta ifade ettiği gibi bir "sergi" ne de "Felsefi Araştırmalar"da zannettiği gibi bir "oyun". Meseleyi yakalamaya oyun düşüncesi ile çok yaklaşmıştır ancak aslında dilin bir sahnesi olduğunu fark edememiştir; çünkü oyun yalnızca bir sahnede oynanır. Dilin bir "sahnesi" olduğunu anladığınız anda, dilin sadece linguistik ya da dil felsefesinde analiz edildiği gibi sentaks - semantik bağlamından ibaret olmayıp yaşantı karşılığı olduğunu görürsünüz. Biz bir dil dünyasındayız. Dili, nesnenin kendisinden sıyrıp ayıramazsınız; iç içe geçmiştir. Şimdi bırakacaksın bu dünyayı, kendi dilini ve diyeceksin ki "Ben öbür dünyaya taşıyorum." Olabilir mi? "Hayır, olamaz!" dememek gerekir; çünkü denenebilir. Mesela Gauguin Tahiti'ye giderek ne yapmıştır? Bütün bir

uygarlıktan koparak o yabancı olanın kendisinde sanatın yaratıcı köklerini bulmaya çalışmıştır. Peki ne olmuştur? Öyle ya da böyle kendisindeki frengiyi bulaştırmıştır Tahitililere her şeyden önce. Bütün sanatsal amaçlarına rağmen aslında orada bir kolonyal üst perde bakış olarak bulunmuştur. Diğer yandan kendimizi kendi dilimizin sahnesinden almamız demek kendi dünyamızı terk etmemiz demek. Birisi bana söylesin, niye bunu yapalım? Bir sahne, bir diğerinden niye daha iyi olsun ki? Benim başka bir sahneye geçmemi gerektirecek şey ne? İngiliz dilinde felsefi problemler, Türk dilinde düşünülemezlikte mi? Ancak İngiliz dilinde mi mümkündür felsefi problemleri düşünmek? Amprisist ve pragmatist bağlama getirilip dayandırılan ve indirilen şekliyle analitik felsefe, İngiliz dilini oldukça iyi işlemiştir. Dil böyle bir şey, işlendikçe gelişir. Tamam da ne yönde ve tam olarak hangi insan anlayışı ve dünya görüşünde? Dolayısıyla da daha gelişmiş diyerek yapılabilecek bir tercihin de anlamı yok. Geriye ne kalıyor? Hükümran olanın diline teslim olmak... Burada bir sorun var işte. Demek ki bunun altında bir eziklik yatıyor, itiraf edelim. İyi de bu ülke eziklik duygusuyla mı kuruldu? İnsan hangi ülkede yaşadığını da tarihsel tecrübe bakımından anlamak zorunda. Bu konuya bir şey daha ekleyeyim. Dil, sadece kendimizi içinde özne olarak meydana getirdiğimiz bir bağlam değil. Ama aynı zamanda ideolojik de bir zemini var. Hem de en baştan itibaren... Çünkü sözünü ettiğimiz bütün hiyerarşi biçimleri dilde öğretilir/öğrenilir. Dolayısıyla kişi hiyerarşik yapı içine doğduğu zaman, bu hiyerarşi biçimlerini içselleş-

tirmiş bulur kendini. Özne bağlamı aslında insanın bir anlamda aleyhine işler. Dil seni kendine işaret edebilme imkânı üzerinden bir özne haline getirirken bunları da sana teker teker yutturur. O yüzden dil aynı zamanda en birincil ve en korkunç ideolojik aygıttır. Geldiğimiz nokta neresi? Logos'un çift anlamı; *True - false / aletheia - doksa / ontos - pseudos*. Platon koymuş hepsini. Oturup bir güzel anlamak lazım en baştan.

Önceki sorumuzla ilişkili olarak felsefenin “hangi Türkçe” ile yapılacağını da sormak yerinde olacak gibi gözüküyor. Türkçede yazılmış felsefe metinlerine bakıldığında gündelik dilde sıkça kullanılmayan “öz Türkçe” kavramlarla yazılan metinler olduğu gibi yine gündelik dilde sıkça kullanılmayan Osmanlı Türkçesine ait kavramlarla yazılanlar da var. Anadilde felsefeyi “hangi Türkçe” ile yapmak gerekir?

Yaşayan Türkçe ile yapmak gerekir. Öz Türkçe veya Osmanlı Türkçesi yönündeki tercihlerin altında öyle ya da böyle ideolojik referanslar var. Biraz önce söylemeye çalıştım, dilin yaşantı karşılığı var. Dil yaşayan bir şey. Dilin yaşantı içeriği olmaksızın dilden söz etmek, sentaks-semantic meselesinde olduğu gibi tamamıyla formalist birtakım mevzularla işi halletmeye çalışmak demek. Yapısalcılık, post-yapısalcılık, bu bağlamlar tamamıyla dilin yaşantı işlevini boşlayan yaklaşımlar. Dilin gerçekten ne yaptığını anlamış yaklaşımlar değil. Dil; içinde öncelikle bizi özne olarak meydana getiren, sonra da bizim bunun farkına vararak kendimizi o öznenen değilleyerek kendimizi yeniden bir özne olarak var

etmemiz gereken bir şey. O yüzden de düşünme; dilde, dille, dile karşı yapılan bir faaliyettir.

Sizin akademik geçmişiniz hakkında konuşmak istiyoruz biraz da. Çalışmalarınızda gördüğümüz felsefe ve sanat birlikteliği, eğitim geçmişinizde de mevcut: Felsefe ve resim alanlarında hem lisans hem de lisansüstü derecelerinizi var. Sizi bu bölümlerin ikisini de okumaya iten neydi? Bilinçli olarak bu çift yönlü eğitiminizi planlamış mıydınız?

Bu bir insanın tümüyle bilerek seçebileceği bir şey değil. İnsan, sadece belli bir anda kendisini fark etmeye başlar ve bunun erken bir yaşta olması tercih edilir. Kendinizi fark etmeye başladığınızda aslında sizin kendinizi bir özne olarak var etme koşullarınızın ne olduğunu sorgulamaya başlarsınız. Bunu bu açıklıkta formüle edemezsiniz elbette ama bu kaygıya düşersiniz. Ben bu derde düştüğüm zaman bu iki durumun benim öyle ya da böyle hayatımı tanımladığını gördüm. Dolayısıyla bunları iç içe nasıl öğreğim sonraki benim hayatımın sorunsalını teşkil etti. Sanat esasen eylemle ilgili felsefe ise kuramsal bir yön. Ama biz biliyoruz ki bu ikisi bir araya gelmeden mesele hiçbir şekilde bir bütün olarak ve yetkin bir biçimde görülemiyor, anlaşılamiyor. Belki bununla ilgili... Benim talihim, kendimi bunun içinde bulmuş olmam. Tabii bunun içinde bulduğumu söylerken çocukluktan itibaren belli bir aile yapısı, toplum yapısı içerisinde kendi DNA'daki kurguyla birleştirmiş olduğum bir keşişim olduğunu da göz önünde tutuyorum. Önemli olan, bu temelden sonra sizin farkına va-

vararak sizden ne çıkabileceğini, bu kumaştan nasıl bir elbise çıkabileceğini düşünmeye başlamanız. Gerçekten bu süreç çok bilinçli bir şekilde gelişmiyor, bir şekilde mecbur oluyorsunuz bir süre sonra. Biliyorum ki ben böyle bir hayatın içerisinde olmasam, hiçbir zaman hayatımda gerçek anlamda bir tatmin söz konusu olamayacaktı.

Sanatçı olmayan pek çok sanat felsefecisi olduğu gibi sanat felsefesiyle hiç ilgilenmeyen sanatçılar da var. Siz ise hem bir sanat felsefecisi hem de sanatçısınız. Bu konumuzu, sanatın felsefeleşmesi yönündeki düşüncenizin oluşumuyla nasıl ilişkilendiriyorsunuz? Sanatçı ve felsefeci kimlikleriniz arasında bir sınır var mı ve eğer varsa bu sınır, ne denli belirgin?

Mesele sanatla yapılan şeyin felsefeyle yapılan şey anlamına gelmemesi ile ilgili. Çünkü sanatta aslında açıklama olmaksızın açığa çıkarma söz konusu. Açığa çıkarma eser ile gerçekleşiyor. Ama

açığa çıkarılan eser, daha önce orada olmayan bir şey olduğu için "alethic" (hakikata dair) bir bağlamda saklı olan bir şeyin çıkarılmasından bahsedebiliriz. Ne var ki bu, açıklayarak yapılmıyor. Felsefede ise açıklama bilimsel anlam taşımaya da "anlama" diye bir şey var ve bu anlama, tam olarak bilimsel anlamda bilgiye karşılık gelmiyor. Yine de Kant gibi "spekülatif düşünme" olarak da sınırlayamayacağım bunu. Kant, bilmek düşünmek değildir diyor. Felsefede bir anlama var; anlam olmadan anlamlandırma olmuyor, çünkü anlama, aslında anlamı anlamlandırma, başka deyişle "anlam yaratmak" demek. Bu anlam bağlamını içermeden sadece eylemin kendisiyle yetinmek sizi bir tür eylemin alışkanlığına sevk ediyor. Anlama yoluyla bu alışkanlıklarınızı sürekli olarak kontrol edip yaratıcılık yönünde sizi değiştirmesini sağlayabilirsiniz. Dolayısıyla felsefe disiplininin, kavramlarla çalışmayı öğrenme ve anlama yönündeki katkısı bakımından sanatçıyı, alışkanlıkların bir tür yaratı olduğunu zannetme yanılsamasından koruyabileceğini düşünüyorum.

